

НЕДЕРЖАВНІ ПЕНСІЙНІ ФОНДИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті на основі аналізу чинного законодавства України та зарубіжних джерел зроблено спробу висвітлення основ правового статусу таких досить нових для України суб'єктів, як недержавні пенсійні фонди. Питання розглянуто у контексті Цивільного, Господарського кодексів України та Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення».

1 січня 2004 р. в Україні набули чинності Закони України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. і «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. Нормами першого із зазначених законів передбачено створення в Україні трирівневої системи пенсійного забезпечення. Зокрема, відповідно до ст. 2 цього Закону перший рівень — це солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, за якою пенсії виплачуються за рахунок коштів Пенсійного фонду; другий рівень — накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді; третій рівень — система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачено право громадян України бути учасниками та отримувати пенсійні виплати одночасно з різних рівнів системи пенсійного за-

безпечення в Україні. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» покликаний забезпечити функціонування третього рівня нової пенсійної системи.

Слід зазначити, що поняття «недержавний пенсійний фонд» (далі — Н ПФ) не є абсолютно новим для українських реалій, хоча до прийняття законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» і «Про недержавне пенсійне забезпечення» діяльність НПФ в Україні не було належною мірою регламентовано законодавством. НПФ працювали в законодавчому та регулятивному вакуумі. Вони створювалися у формі господарських товариств на підставі Цивільного кодексу УРСР від 18 липня 1963 р. та Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1999 р.

Визначення недержавного пенсійного фонду можна було знайти в поодиноких працях, в основному економічної тематики: «Недержавний пенсійний фонд — це юридична особа, що має статус організації соціального забезпечення, яка створюється і функціонує винятково з метою накопичення пенсійних внесків учасників фонду (з подальшим управлінням і розміщенням пенсійних активів через довірених осіб в інтересах одержання інвестиційного до-

ходу), а також здійснює виплати учасникам фонду при виникненні у них пенсійних підстав, на умовах і в розмірах, визначених пенсійними контрактами» [1]. Історично НПФ в Україні утворювалися у вигляді однорівневої (унітарної) фінансової установи, у межах якої виконувалися всі функції недержавного пенсійного забезпечення. З прийняттям Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» в Україні передбачено створення багаторівневої системи недержавного пенсійного забезпечення.

Перш ніж перейти до аналізу правового статусу НПФ за чинним законодавством України пропонується розглянути типові моделі створення та функціонування НПФ в інших державах, які мають багаторічний досвід здійснення недержавного пенсійного забезпечення.

У світі НПФ поділяють на автономні та неавтономні [2]. Автономні НПФ визначаються як незалежні юридичні особи, відмінні від страхових компаній та інших фінансових установ, або відокремлена сукупність активів без статусу юридичної особи, які використовуються для пенсійного забезпечення і здійснення відповідних виплат. Автономні НПФ існують у всіх країнах Організації Економічного Співробітництва і Розвитку, за винятком Словаччини і Туреччини, де законодавство не передбачає існування таких утворень. Усі автономні пенсійні фонди мають орган управління чи адміністратора, який є особою (особами), відповідальною за здійснення операцій фонду. Орган управління може бути внутрішнім чи зовнішнім залежно від юридичної форми організації фонду. Він може здійснювати оперативні завдання самостійно або делегувати їх здійснення іншим особам, у тому числі таким надавачам послуг, як консультанти, актуарії, управляючі активами.

Неавтономні пенсійні фонди складаються з резервів чи інших активів, які юридично не відокремлені від вкладника чи адміністратора, та інших активів, власниками яких є вкладники.

У світовій практиці існує два типи автономних пенсійних фондів:

- інституційний тип, у якому фонд є незалежною юридичною особою з правоздатністю і дієздатністю;
- контрактний тип, у якому пенсійний фонд складається з юридично відокремленої сукупності активів без право- і дієздатності.

Інституційні фонди мають внутрішні органи управління. Контрактні фонди управляються зовнішніми особами, якими можуть бути

стандартна фінансова установа або спеціалізована компанія з управління пенсійним фондом, активи якої є юридично відокремленими від активів, що становлять пенсійний фонд.

За правовим титулом, на якому пенсійні активи належать чи не належать учасникам пенсійного фонду, інституційні фонди поділяють на створені у:

- корпоративній формі — якщо пенсійні активи належать учасникам на певному титулі. Орган управління є внутрішнім, як правило, це рада директорів. Такими є НПФ в Угорщині, Бельгії, Італії, Швейцарії, Мексиці, Австрії та Чеській Республіці;
- засновницькій формі — якщо учасники не мають правового титулу щодо активів пенсійного фонду, за винятком, можливо, випадків банкрутства вкладника. З іншого боку, учасники отримують прибуток від інвестування таких активів і можуть володіти правами стосовно прибутку, який отримує пенсійний фонд. Орган управління є також внутрішнім. Окремі пенсійні фонди таких видів існують у Бельгії, Італії, Швейцарії, а також Данії, Фінляндії, Нідерландах і Швеції;
- трастовій формі — якщо права на пенсійні активи передаються на праві довірчої власності довіреном, які управляють фондом. Довірені повинні управляти трастовими активами лише в інтересах учасників фонду, які отримують прибутки від інвестування активів. Основним принципом при організації фондів таких видів є те, що активи, передані довіреному на праві довірчої власності одними довірцями, мають бути відокремлені від активів, переданих іншими довірцями, і від активів самого довіреного. Усі країни англо-саксонської правової сім'ї (Австралія, Канада, Ірландія, Нова Зеландія, Великобританія, США) передбачають трасти як єдино можливу правову форму існування пенсійних фондів.

Пенсійні фонди контрактного типу можуть створюватися у двох правових формах:

- індивідуальній, відповідно до якої учасники володіють певним правовим титулом щодо пенсійних активів. Закриті й відкриті пенсійні фонди Польщі, Португалії, Іспанії та відкриті пенсійні фонди Італії заснуються у такій формі. У Польщі та Португалії пенсійними фондами управляють компанії з управління пенсійними фонда-

ми, виключним видом діяльності яких саме і є управління пенсійними фондами. В Італії та Іспанії в ролі управляючої компанії може виступати вже існуюча фінансова компанія, наприклад банк або страхова компанія;

- колективній формі, відповідно до якої учасники є одержувачами прибутку від інвестування пенсійних активів. Окремі пенсійні фонди такого виду існують у Кореї та Японії.

Відповідно до зазначеної вище класифікації, НПФ України є автономними, інституційними, оскільки є юридичними особами, та створеними у корпоративній формі, бо пенсійні активи належать учасникам на праві власності.

В Україні існує законодавче визначення НПФ, згідно з яким — це юридична особа, створена відповідно до Закону, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному Законом порядку (ст. 1 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»).

Виділимо та проаналізуємо суттєві ознаки НПФ, звертаючи увагу на їх практичне втілення.

1. НПФ — це юридична особа, створена в організаційно-правовій формі неприбуткової організації (непідприємницького товариства). У ч. 1 ст. 6 Закону «Про недержавне пенсійне забезпечення» зазначено, що недержавні пенсійні фонди створюються на підставі рішення засновників і не мають на меті одержання прибутку для його подальшого розподілу між засновниками.

Це цілком відповідає ст. 85 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), відповідно до якої непідприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його подальшого розподілу між учасниками. Якщо дотримуватися термінології Господарського кодексу України (далі — ГК України), то діяльність недержавних пенсійних фондів називається «некомерційним господарюванням» (ст. 52 ГК України) і «некомерційною господарською діяльністю» (ст. 53, 54 ГК України), тобто самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соці-

альних та інших результатів без мети одержання прибутку.

Варто звернути увагу на два термінологічні моменти. По-перше, Цивільний та Господарський кодекси оперують різними термінами на позначення товариства, яке не має на меті отримання прибутку: у ЦК України — це непідприємницьке товариство, у ГК України — це неприбуткова організація. На мій погляд, метою уникнення неоднозначного тлумачення у визначення НПФ було введено обидва із зазначених термінів. По-друге, поняття «учасник» у Цивільному кодексі має інше значення, ніж у Законі України «Про недержавне пенсійне забезпечення». У розумінні згаданого Закону учасниками є не особи, які об'єдналися для створення товариства (ч. 2 ст. 83 ЦК України), а фізичні особи, на користь яких сплачуються внески до НПФ (ст. 1 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»). Для позначення учасників у значенні ЦК України використовується термін «засновники», про що свідчить саме визначення НПФ.

Щодо принципів правового регулювання діяльності НПФ доцільно зробити певні зауваження. Згідно зі ст. 85 ЦК України особливості правового статусу окремих видів непідприємницьких товариств встановлюються законом. Уст. 131 ГК України «Особливості статусу благодійних та інших неприбуткових організацій у сфері господарювання» зазначено, що особливості статусу інших юридичних осіб, котрі здійснюють неприбуткову господарську діяльність, визначаються відповідними законами, якими регулюється порядок діяльності цих суб'єктів. Наведемо й інші норми: у ч. 1 ст. 54 ГК України зазначено, що на суб'єктів господарювання, які здійснюють некомерційну господарську діяльність, поширюються загальні вимоги щодо регулювання господарської діяльності з урахуванням її здійснення різними суб'єктами господарювання, які визначаються цим Кодексом та іншими законодавчими актами. Частина 2 ст. 53 ГК України встановлює, що порядок створення, державної реєстрації, діяльності, реорганізації та ліквідації суб'єктів господарювання окремих організаційних форм господарської діяльності визначаються цим Кодексом та іншими законами.

Як бачимо, із зазначених вище норм, ЦК України та ГК України відсилають до спеціальних законів, які регулюють статус непідприємницьких товариств (неприбуткових організацій). Тому основними принципами правового регулювання некомерційної господарської

діяльності НПФ є: поширення загальних вимог ЦК України та Г К України; врахування особливостей, передбачених спеціальними законами (на нашу думку, ЦК та Г К України мають застосовуватися у частині, що не суперечить спеціальному закону).

Ураховуючи зазначені вище принципи правового регулювання, пропонуємо розглянути особливості НПФ як суб'єкта господарювання та суб'єкта некомерційної господарської діяльності зокрема.

Згідно з ч. 1 ст. 52 ГК України, некомерційне господарювання — це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку. Отже, ознаками некомерційної господарської діяльності є самостійність, систематичність, здійснення її суб'єктами господарювання, відповідна спрямованість.

Щодо самостійності, то, як впливає із Закону, НПФ не має права самостійно здійснювати діяльність з недержавного пенсійного забезпечення: функції НПФ поділені між юридичними особами, які надають йому відповідні послуги. Для підтвердження наведемо ч. 8 ст. 6 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»: пенсійний фонд для забезпечення своєї діяльності користується послугами осіб, визначених цим Законом, на підставі відповідних договорів, які укладаються з радою фонду.

Систематичність як ознака некомерційного господарювання без будь-яких особливостей властива і НПФ.

Проаналізуємо статус НПФ як суб'єкта господарювання. Власне, згідно з ч. 1 ст. 55 ГК України суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством. Отже, можна виділити такі ознаки, притаманні суб'єктові господарювання: він здійснює господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків); має відокремлене майно; несе відповідальність у межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Як уже зазначалося вище, НПФ не реалізує самостійно свою господарську компетенцію, тобто господарські права та обов'язки. Прак-

тично, усі права та обов'язки фонду від імені фонду та в інтересах його учасників здійснюються окремими юридичними особами, а саме адміністратором, компанією з управління активами, зберігачем. У цьому полягає так званий трикутник сили, який дає можливість максимально гарантувати збереження внесків учасників.

Законом не передбачено наявності відокремленого майна в НПФ. Ця ознака НПФ тісно пов'язана з попередньою і полягає в тому, що, оскільки НПФ не реалізує самостійно свої господарські права та обов'язки, немає потреби в існуванні майнової основи НПФ. Усі витрати, пов'язані зі створенням НПФ і оплатою членів Ради НПФ, несуть його засновники. Принагідно зазначимо, що в Законі України «Про недержавне пенсійне забезпечення» вживаються терміни «пенсійні активи» і «пенсійні кошти». Власне, згідно зі ст. 1 Закону, пенсійні активи — це активи пенсійного фонду, страхової організації, банківської установи, сформовані відповідно до цього Закону, за рахунок яких здійснюються пенсійні виплати. Це тавтологічне визначення дещо конкретизовано ч. 3 ст. 6 Закону: активи пенсійного фонду (пенсійні активи) формуються за рахунок внесків до пенсійного фонду (пенсійних внесків) та прибутку (збитку) від інвестування пенсійних внесків. Слід зауважити, що, незважаючи на дещо невдалий термін, пенсійні активи (чи активи пенсійного фонду) не є власністю фонду, адже відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» накопичені пенсійні кошти в сумі розміру пенсійних внесків, що сплачені на користь учасника фонду, та розподіленого на користь учасника фонду прибутку (збитку) пенсійного фонду, є власністю такого учасника, якою він розпоряджається згідно з цим Законом. Таким чином, пенсійні активи є власністю учасників НПФ. Щодо пенсійних коштів, то незважаючи на визначення, відмінне від визначення пенсійних активів, на нашу думку, це тотожні поняття. Навіть за текстом Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» спостерігається непослідовне вживання цих понять. Наприклад, розділ X Закону «Успадкування пенсійних активів» містить єдину статтю — «Розподіл та успадкування пенсійних активів», але фактично за текстом статті йдеться лише про успадкування пенсійних коштів.

У зв'язку із тим, що в НПФ немає відокремленого майна, існує небезпека припущення, що НПФ не несе відповідальності за невиконання своїх зобов'язань. Проте у Законі України «Про

недержавне пенсійне забезпечення» закладено достатньо, на наш погляд, механізмів запобігання зловживанням. Зокрема, відповідальність за невиконання зобов'язань несуть вже згадані юридичні особи, які діють від імені НПФ: адміністратор, компанія з управління активами, зберігач.

Підсумовуючи огляд питань, що стосуються загального статусу НПФ в контексті Цивільного та Господарського кодексів України, зазначимо, що:

- при визначенні правового статусу НПФ слід враховувати особливості, передбачені спеціальним законом;
- на діяльність НПФ поширюються загальні вимоги ЦК України і ГК України у частині, що не суперечить спеціальному закону;
- у значенні ЦК України НПФ є особливим видом непідприємницького товариства, у значенні ГК України — особливим суб'єктом господарювання особливої організаційної форми некомерційної господарської діяльності.

НПФ функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків. Ця ознака конкретизується ч. 2 ст. 6 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», відповідно до якої недержавне пенсійне забезпечення є для пенсійних фондів виключним видом діяльності. Провадження пенсійними фондами іншої діяльності, не пе-

редбаченої цим Законом, заборонено. Також згідно з ч. 9 ст. 6 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» пенсійний фонд не може брати на себе зобов'язання, не пов'язані з діяльністю з недержавного пенсійного забезпечення. Ці норми цілком узгоджуються із тим, що передбачено у ч. 1 ст. 86 ЦК України: непідприємницькі товариства та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, *якщо інше не встановлено законом* (курсив мій. — Ю. В.) і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони створені, та сприяє її досягненню.

І нарешті, відповідно до ч. 12 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» НПФ не може бути проголошений банкрутом та ліквідований за законодавством України про банкрутство. Створення, функціонування та ліквідація недержавних пенсійних фондів здійснюється за цим Законом. Така норма, на наш погляд, спрямована на захист пенсійних коштів учасників НПФ.

Таким чином, незважаючи на досить складну та неоднозначно оцінювану правову форму існування недержавних пенсійних фондів, усі механізми, закладені в законодавстві щодо цих суб'єктів, спрямовані насамперед на унеможливлення зловживань із пенсійними коштами учасників. На наш погляд, обрана законодавцем модель виправдає себе, і недержавні пенсійні фонди зреалізують своє соціальне призначення.

1. Михайлов А. В., Ткач О. Й. Недержавні пенсійні фонди: сьогоденний погляд у майбутнє.— К.: Вид-во «СПД Савчина», 2001.- С 111.

2. Marossy A., Yermo J. Pension fund governance // www.oecd.org/dataoecd/22/2/276794.pdf

Yu. Vitka

NON-STATE PENSION FUNDS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Due to analysis of Ukrainian legislation in force and foreign sources an attempt to elaborate basics of the legal status of such new enough for Ukraine subjects as non-state pension funds is made. The question is being considered in the context of Civil and Commercial Codes of Ukraine and the Law of Ukraine «On non-state pensions».